

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

ПЕНСКИ Вєслав Мар'янович

УДК: 373.5.015.3 : 37.034 (043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ
МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ
У ПІДЛІТКОВОМУ ТА ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ
(НА МАТЕРІАЛАХ КРОС-КУЛЬТУРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2009 р.

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Приходько Юлія Олексіївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
Інститут психології та педагогіки,
професор кафедри психології та педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
член-кореспондент АПН України
Боришевський Мирослав Йосипович
Інститут психології імені Г.С. Костюка,
завідувач лабораторії психології особистості
ім. П.Р.Чамати;

кандидат психологічних наук, доцент
Юрченко Віктор Іванович
Київський міський педагогічний університет
імені Б.Д.Грінченка,
Інститут психології і соціальної педагогіки,
завідувач кафедри практичної психології.

Захист відбудеться «21» жовтня 2009 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул.Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “18 “ вересня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Проблема морального розвитку особистості є надзвичайно важливою для психологічної науки. Адже як нежива матерія існує відповідно до законів фізики, жива природа - згідно з біологічними законами, так людина – homo sapiens – живе за моральними законами. Люди, які не дотримуються об'єктивних моральних засад, неодмінно деградують. Найсвітліші голови людства із давніх-давен намагалися зрозуміти і глибше дослідити особливості розвитку особистості, зокрема розвитку її моральної свідомості.

Нині дослідження проблеми моральної свідомості особистості продовжують залишатися таким ж актуальними, про що свідчать наукові праці українських та зарубіжних вчених. Можна виділити дослідження, які присвячені розкриттю змісту моральної свідомості, зокрема моральним цінностям і нормам (Л.Архангельський, Б.Братусь, С.Бубнова, Б.Круглов, Н.Непомняща, О.Ноздріна, Л.Осьмак, Є.Пеньков, Ю.Приходько, Т.Ткачук, А.Шостек), котрі в індивідуальному моральному житті особистості виражаються у формі знань, переконань, ідеалів та вчинків (Ю.Алексєєва, М.Боришевський, І.Гоян, Г.Гумницький, Г.Залеський, І.Краснобаєв, В.Лисенко, Г.Онищенко, В.Піскун, М.Савчин, Є.Субботський, С.Хорунжий).

Встановлено, що структуру моральної свідомості складає єдність когнітивного, емоційного та вольового компонентів, джерелами яких є: розум, почуття, емоції, інстинкти і воля (І.Бех, Л.Божович, М.Боришевський, Г.Бреслав, І.Булах, Т.Гаврилова, О.Дробницький, О.Запорожець, К.Ізард, Є.Ільїн, Т.Кириченко, К.Муздибаєв, М.Савчин, Н.Скорболіна, А.Титаренко, І.Чеснокова, С.Якобсон, М.Яримович, П.Ліндсей, Ц.Носаль, Р.Пенроус, Р.Плютхік, Й.Рейковський, Р.Зайонц). Вчені, які досліджують проблему розвитку моральної свідомості особистості, настійно наголошують на тому, що вирішальним у її становленні є підлітковий та юнацький вік (І.Бех, Л.Божович, М.Боришевський, Б.Братусь, І.Булах, Л.Виготський, Т.Гаврилова, І.Кон, В.Лозовцева, Л.Орбан, А.Прихожан, Л.Рувинський, М.Савчин, Л.Сапожнікова, А.Титаренко, О.Толстих, Д.Фельдштейн, І.Чеснокова, М.Якобсон та ін.). Водночас варто відзначити, що аналіз літературних джерел засвідчив відсутність психологічних досліджень, в яких би розкривались особливості розвитку окремих структурних компонентів моральної свідомості на цих вікових етапах онтогенетичного розвитку, знання яких конче важливі для здійснення виховних (коригуючих) впливів. Недостатньо досліджені й гендерні особливості розвитку моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці, що також гальмує цілеспрямований вплив на цей процес. Світові інтеграційні тенденції зумовлюють необхідність знань культурних особливостей розвитку моральної свідомості.

Таким чином, актуальність проблеми та її недостатня розробленість

і зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «Психологічні особливості становлення моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці (на матеріалах крос-культурного дослідження)».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри психології і педагогіки Інституту педагогіки і психології НПУ імені М.П. Драгоманова та є складовою наукового напрямку університету „Теорія і технологія навчання і виховання у системі освіти”. Тему затверджено вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 8 від 01.02.2007 р.) та узгоджено міжвідомчою Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол №5 від 22.05.2007 р.).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальному вивченні становлення моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці з урахуванням гендерних та культурних особливостей.

Відповідно до мети дослідження визначено наступні завдання:

1. Визначити теоретичні засади дослідження проблеми моральної свідомості особистості та з'ясувати основні положення стосовно особливостей моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці.
2. На основі об'єктивно існуючих показників моральної свідомості розробити методiku дослідження її становлення у підлітковому та юнацькому віці.
3. Виявити шкали для дослідження особливостей моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці, довести їх надійність і валідність, визначити рівні її розвитку.
4. З'ясувати особливості становлення моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці з урахуванням її гендерного і культурного аспектів.

Об'єкт дослідження – моральна свідомість особистості підліткового та юнацького віку.

Предмет дослідження – психологічні особливості становлення моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці.

Методи дослідження. У процесі дослідження для розв'язання поставлених завдань були застосовані *теоретичні методи*: теоретичний аналіз філософської, етичної та психолого-педагогічної наукової літератури з проблеми дослідження, класифікація, систематизація та узагальнення отриманої інформації; *емпіричні методи*: констатувальний експеримент, анкетування, тестування, аналіз процесів і продуктів діяльності; методи математичної і статистичної обробки даних (факторний аналіз, оцінка внутрішньої узгодженості, кореляційний аналіз, дисперсний аналіз, непараметричний метод порівняння груп - статистика χ^2).

Для досягнення мети дослідження було використано чотири методики: «Що

добре і що погано?», «Що ми цінуємо в людях?», «Що таке щастя?» та «Як вчиниш?» (Л.Фрідман, Т.Пушкіна, І.Каплунова). Методики модифіковані та адаптовані відповідно до предмета нашого дисертаційного дослідження. Зібрана інформація була занесена у базу даних комп'ютерної програми статистичної обробки інформації Spsswin v13. У процесі математичної обробки даних виявлені найбільш сутнісні характеристики моральної свідомості, за якими були створені окремі шкали, що відображають її розвиток та особливості. Для валідазації шкал використані наступні методики: особистісний опитувальник Р.Кеттелла, опитувальник дослідження відповідальності М.Осташевої, опитувальних ціннісних орієнтацій М.Гінзбург та Л.Коп'єєл.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження визначається тим, що:

- *вперше* розроблено психодіагностичний інструментарій вивчення моральної свідомості та її становлення у підлітковому і юнацькому віці; на основі об'єктивно існуючих показників виявлено фактори у структурі моральної свідомості підлітків та юнаків; запропонована класифікація моральних цінностей підлітків та юнаків на основі факторної моделі усвідомлюваних досліджуваними понять; з'ясовано культурні особливості розвитку моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці; обґрунтовано можливість дослідження рушійних сил моральної свідомості (розум, емоції і почуття, воля), що обумовлюють розвиток її компонентів: когнітивного, емоційного та вольового;

- *поглиблено і розширено* психологічне розуміння структури моральної свідомості з виділенням у ній змісту, який складають моральні уявлення, цінності, норми та звичаї, переконання, ідеали, вчинки; уточнено вплив вікових та гендерних особливостей на становлення моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці;

- *набула подальшого розвитку* система знань про особливості становлення моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в апробації методики дослідження моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці, яка може бути використана практичними психологами з метою діагностики даного психологічного феномену. Одержані дані доповнюють теми «Психологія підліткового віку» та «Психологія юності» і можуть бути використані у курсі вікової та педагогічної психології викладачами ВНЗ при підготовці практичних психологів і майбутніх педагогів.

Результати психологічного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес спеціалізованої школи № 98 з поглибленим вивченням англійської мови (довідка № 23 від 16.02.2009), загальноосвітньої школи № 201 (довідка № 23 від 18.02.2009), спеціалізованої школи № 76 ім. О. Гончара (довідка № 39 від 19.02.2009) м. Києва. На основі результатів дослідження розроблено спецкурс для студентів четвертого курсу Кіровоградського державного педагогічного університету імені

Володимира Винниченка спеціальності «Практична психологія» (довідка № 34-4 від 9.02.2009) та для студентів п'ятого курсу Інституту інноваційної та післядипломної освіти Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова спеціальності «Психологія» (довідка № 19 від 13.05.2009).

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювалися й отримали схвалення на науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-методичній конференції «Формування мотивації здорового способу життя та профілактики ВІЛ/СНІД засобами освіти» (м. Київ, 2006), II Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (м. Київ, 2007), I Міжнародному науковому форумі, присвяченому пам'яті доктора психологічних наук, професора Н.Л. Коломінського «Коломінські читання» (м. Київ, 2007), X Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (м. Київ, 2007), звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу НПУ імені М.П. Драгоманова (Київ 2005 - 2008) та на засіданнях кафедри психології та педагогіки Інституту педагогіки та психології НПУ імені М.П. Драгоманова (Київ 2005 – 2008).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації висвітлено у 9 публікаціях, 6 з яких – у фахових виданнях, затверджених ВАК України, 3 – матеріали наукових конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 334 найменування (38 із них іноземною мовою) та 7 додатків. Основний зміст дисертації викладено на 191 сторінках. Робота містить 8 таблиць та 1 рисунок. Загальний обсяг дисертації - 274 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження. Розкрито методи дослідження моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці, висвітлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи. Наведені дані про апробацію, впровадження результатів дослідження, структуру дисертації.

У першому розділі – «**Теоретичні засади дослідження проблеми становлення моральної свідомості особистості**» розкрито вплив філософських підходів на дослідження моральної свідомості у психології. Теоретичний аналіз літературних джерел дозволив з'ясувати зміст моральної свідомості, її компоненти та рушійні сили. Розкрито погляди вчених на розвиток моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці.

Теоретичний аналіз засвідчив, що у психології немає єдиного погляду на сутність такого складного утворення як моральна свідомість, що зумовлюється відсутністю єдиного розуміння природи та сутності людини. На нашу думку, це спричинено впливом різних філософських підходів на психологію. Серед них найбільш помітними є деонтологічний та класичний (пізніше християнський) підходи (К.Войтила, С.Вітек, С.Камінські, М.Кромпец, А.Кураєв, Т.Сліпко, В.Слободчиков, Т.Стичень, В.Татаркевич, А.Швейцер, А.Шостек.). Згідно з деонтологічним філософським підходом, людина – це об’єкт виховних впливів, а її моральна свідомість – це продукт впливу законів, культури, родини тощо. Згідно з класичним і християнським підходами людина розуміється, у першу чергу, як духовна конструктивна істота, що здатна виходити за межі власного буття, бути суб’єктом власного життя, а моральна свідомість має своє джерело у гідності людини, що породжує її моральні зобов’язання. При цьому повинна враховуватись «діалектична взаємодія суб’єктивного, особистісного і об’єктивного, суспільного» (І. Булах).

У наукових працях, що безпосередньо стосуються проблеми моральної свідомості, вивчають ті чи інші її аспекти, відсутнє, на жаль, достатньо повне її представлення. Особливе місце у моральній свідомості посідає моральна самосвідомість (Ю.Алексєєва, Л.Барцалкіна, І.Булах, О.Дробницький, А.Разін, В.Розін, О.Спіркін, Д.Шимановський та ін.). Центром самосвідомості, її ядром є “Я-концепція”. Основну складову “Я-концепції” часто називають “образом Я” (Р.Бернс, І.Бех, В.Столін та ін.). Зміст “Я-концепції” становлять особисті цінності суб’єкта (С.Бубнова, Н.Гуслякова, Г.Прихожан, Н.Толстих). Вищим рівнем самосвідомості, її серцевиною є совість (М.Боришевський, В.Демиденко, Б.Братусь, О.Дробницький, М.Кромпец, Ф.Селіванов, Е.Фромм, А.Шостек).

Необхідно звернути увагу на те, що для кожного суспільства характерні певні моральні уявлення, звичаї і традиції, цінності і норми, що знаходить своє відображення у моральній свідомості кожної людини і становить зміст її моральної свідомості. В індивідуальному житті особистості зміст моральної свідомості виражається у моральних знаннях, переконаннях, ідеалах та вчинках.

Недостатньо чітким є розуміння структури моральної свідомості особистості. На думку багатьох вчених, компонентами моральної свідомості є: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий (І.Бех, Б.Братусь, І.Булах, Л.Сокол), або раціональний, емоційний та вольовий (М.Боришевський). У нашому дослідженні моральна свідомість розглядається за наступними компонентами: когнітивний (усвідомлення, розуміння, розмірковування), емоційний (ставлення, переживання) та вольовий (саморегуляція, зусилля, дії, поведінка).

Моральні знання, як елемент моральної свідомості, можуть бути різного ступеня правильності, повноти, глибини, чіткості вираження у них певної моральної норми. Деякі моральні знання стають особистими переконаннями (Н.Апетік,

М.Боришевський, Б.Братусь, Л.Виготський, Г.Залесській, А.Запорожець, Е.Козлов, І.Краснобаєв, Є.Легков, В.Мясищев, А.Раєв, Л.Рувінський, О.Титаренко, Г.Шарікова, С.Якобсон). Про фактичну сформованість моральних переконань свідчать дії у ситуації вибору. Серцевиною морального вибору є вчинок, він відображає ставлення людини до моральних цінностей (С.Анісімов, І.Бех, В.Блюмкін, Л.Божович, І.Булах, Г.Гумницький, В.Гурін, Л.Запорожець, Є.Колесніков, М.Савчин, Т.Сідорова, О.Титаренко).

У моральній свідомості розум, як домінуюча рушійна сила когнітивного компоненту, дає нові інтелектуальні знаряддя до пізнання світу моралі. Категорією психології розуму є знання, які тісно пов'язані зі свідомістю і підлеглою стосовно неї самосвідомістю (Ж.Піаже, П.Ліндсей, Д.Норман, Ц.Носаль, Р.Пенроус). Розвиток знань тісно пов'язаний із формуванням ієрархічної структури свідомості, зокрема моральної. Чи стане свідомість високоморальною залежить також від розвитку почуттів і волі суб'єкта.

Почуття є джерелом мотиваційної та спонукаючої функції морального переконання. Про різнорідність і властивості почуттів свідчать, головним чином, дві складові: афективна і пізнавально-емоційна. Залежно від впливу афективних чи пізнавальних чинників можна говорити про нижчі і вищі почуття. Наявність вищих і нижчих почуттів при дослідженні становлення моральної свідомості може слугувати визначенню її рівнів і специфіки (Г.Бреслав, Ф.Василюк, Р.Зайонц, К.Ізард, М.Кромпец, Г.Мельникова, В.М'ясищев, Б.Ніколаїчев, Е.Печерська, Р.Плютхик, Я.Рейковський).

Воля є головною рушійною силою діяльності, вона несе безпосередню відповідальність за вчинок. Розвиток волі полягає у переході від імпульсивності до передбачення, до цільової волі. Вміння людини володіти емоційними переживаннями, усвідомити себе як "Я", тобто здатність до рефлексії, характеризує вищий ступінь розвитку волі. Воля є вирішальним фактором складного механізму саморегуляції. У вольовій дії суб'єкт орієнтується на основні особисті цінності. Воля формує цілісну особистість, оскільки вона гармонізує емоційність людини (Н.Апетік, І.Бех, І.Булах, Л.Виготський, В.Іванніков, Є.Ільїн, І.Кон).

Усталеною є думка про те, що моральна свідомість характеризується певною своєрідністю в залежності від віку, статі і конкретної особистості. Підлітковий та ранній юнацький вік є сенситивними для становлення моральної свідомості (Г.Абрамова, В.Аверін, М.Боришевський, І.Булах, О.Власкін, Л.Виготський, Л.Висотіна, І.Гоян, Н.Гуслякова, Г.Зайцев, В.Землянхін, Н.Кириллова, М.Кле, І.Кон, В.Лозовцева, Л.Осьмак, Ф.Райс, Л.Сапожнікова, В.Татенко, О.Толстих, Е.Еріксон та ін.), яку у нашому дослідженні ми розглядаємо як моральні уявлення, моральні переживання та переконання, моральні дії та вчинки.

Дані теоретичні положення і було покладено в основу експериментального

дослідження особливостей моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці.

У другому розділі **«Методичний інструментарій дослідження моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці»** представлено методику дослідження рівнів та специфіки моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці. Описано обрані та модифіковані методики, визначено ряд об'єктивно існуючих показників, за допомогою факторного аналізу сформовано шкали для дослідження рівнів та специфіки моральної свідомості і доведено їх надійність та валідність, а також охарактеризовано кожен з визначених рівнів.

Дослідження проводилось у загальноосвітніх школах № 42, № 78 та № 98 міста Києва (Україна) та загальноосвітніх школах № 72, № 54 та № 26 міста Кракова (Польща). Досліджуваними були учні 8-х та 11-х класів – всього 334 особи. Серед них українців: 8-го класу – 98 учнів (46 дівчат та 52 хлопці); 11-го класу – 110 учнів (58 дівчат та 52 хлопці); поляків: 8-го класу – 79 учнів (44 дівчини та 35 хлопців); 11-го класу – 47 учнів (28 дівчат та 19 хлопців). Всього у дослідженні взяли участь 177 учнів 8-го класу; 157 – 11-го класу. Дівчат – 176, хлопців – 158, українців – 208, поляків – 126.

Для дослідження рівня та специфіки моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці використовувалися чотири методики, представлені у роботі Л.Фрідмана, Т. Пушкіної, І. Каплунової. Методики модифіковані та адаптовані відповідно до предмета дисертаційного дослідження. Методика «Що добре і що погано?» була спрямована на з'ясування уявлень досліджуваних про моральні якості особистості. Методикою «Що ми цінуємо у людях?» вивчались моральні якості, які досліджувані найбільше і найменше цінують в інших людях. Методика «Що таке щастя?» досліджувала моральні ідеали особистості. Методика «Як вчиниш?» була спрямована на дослідження зорієнтованості учнів на норми моральної поведінки та їх дієвість у ситуації вибору.

До застосованих нами методик були визначені показники, що вимірюють ознаки, які об'єктивно присутні у відповідях досліджуваних. Фактично методики перетворені на об'єктивний тест. Зібрана інформація була занесена у базу даних програми статистичної обробки Spsswin v13.

На основі відповідей досліджуваних за методикою «Що добре і що погано?» складено список названих ними 547 позитивних та негативних понять, які відображають моральні якості особистості. У кожного учня було досліджено, які із 547 понять він називав, а які не називав. Поняття, які досліджуваний називав і пояснював, були оцінені за рядом показників. Відповідно, окремий учень отримав оцінку кожного поясненого або проілюстрованого прикладом поняття за всіма визначеними показниками.

За методикою «*Що ми цінуємо у людях?*» був складений список із 735 понять. Для оцінювання понять, які досліджувани пояснили, а інколи й ілюстрували прикладами, нами були використані ті ж показники, що і в попередній методиці.

У методиці «*Що таке щастя?*» був запропонований лише один показник «Ефективність виконання завдань методики» (перерахування обраних афоризмів із десяти запропонованих чи спроба висловити своє розуміння щастя або просто невиконання завдання).

У методиці «*Як вчинити?*» кожен досліджуваний отримав оцінку за трьома показниками: «Альтернативні можливості» (здатність розуміти іншу можливу поведінку, ніж та, яка вочевидь нав'язується ситуацією), «Амбівалентні почуття та моральний конфлікт» (конфлікт між бажаннями та моральними почуттями, пов'язаний із совістю та сформованістю моральних переконань), «Уявлення про моральне вирішення проблемної ситуації» (дієвість моральної свідомості).

В процесі математичної обробки даних була виявлена тісна взаємозалежність між показниками чотирьох запропонованих завдань - методик. Проведена серія факторних аналізів показників і понять дозволила ідентифікувати найбільш сутнісні характеристики моральної свідомості, за якими були створені окремі шкали, які відображають розвиток та специфіку моральної свідомості.

Валідизація запропонованих шкал дослідження розвитку моральної свідомості проведена на вибірці 52 учнів. Вона полягала у порівнянні результатів за експериментальними шкалами з даними за трьома іншими методиками: особистісний опитувальник Р.Кеттелла, опитувальник дослідження відповідальності М. Осташевої, опитувальних ціннісних орієнтацій за М.Гінзбург та Л.Коп'єєл.

Шкали дослідження рівнів моральної свідомості

Шкала «*Активна моральна позиція*» відображає розвиток системи моральних цінностей; розвиток сумління, емпатійного ставлення, активності та ініціативності, в яких особливо виявляє себе вольовий компонент. За даними, отриманими при валідизації, досліджуваним з несформованою моральною позицією властиві такі якості: черствість та байдужість у ставленні до оточуючих, авантюризм, схильність до невиконання доручень, порушення правил. Важливе місце у структурі їх ціннісних орієнтацій посідає відпочинок після навчання.

Шкала «*Розвиток переконань*» з'ясовує, якою мірою поняття, які називає досліджуваний, інтегровані в його особистість та визначають оцінку проблемних ситуацій у моральному аспекті. Тобто дана шкала досліджує, чи є ці уявлення переконаннями. Дана шкала при валідизації показала тісний зв'язок з емоційністю, здатністю до емпатії, цінностями кохання та створення родини. Досліджувани з нерозвиненими переконаннями можуть бути охарактеризовані як жорсткі та черстві у стосунках з оточуючими, вони відчужені від колективу, у них простежується пріоритет відпочинку.

Шкала «Уявлення про моральне вирішення проблемної ситуації» досліджує дієвість моральної свідомості, в якій проявляє себе вольовий компонент. Валідизація виявила, що досліджувані, які демонстрували послідовний моральний вибір, добросовісні та відповідальні. Досліджувані, які не обирали моральне рішення у проблемних ситуаціях, схильні до непостійності, на їхню поведінку впливають почуття та обставини, вони прагматичні у своєму житті.

Шкала «Особиста або соціальна система моральних цінностей» досліджує два протилежні за своїм змістом осередки цінностей: особисті цінності (справедливість, працьовитість, ввічливість, толерантність) та соціальні цінності (співчуття та підтримка, розуміння та товаришування). При валідизації встановлено, що досліджувані з соціальною системою цінностей схильні до непостійності, на їхню поведінку впливають почуття та обставини, вони добре соціально взаємодіють, але їх поведінка майже не регулюється моральними принципами. Досліджувані з особистою системою цінностей добросовісні, відповідальні, стабільні, совісливі, мають розвинене почуття обов'язку та відповідальності.

Шкали дослідження специфіки моральної свідомості

Шкала «Власна система оцінки» досліджує об'єднання цінностей у єдину взаємопов'язану систему, використання цієї системи норм для оцінки поведінки оточуючих, уважне ставлення до них, намагання зрозуміти та пояснити причини їх особливостей. При валідизації встановлено, що досліджувані з високими балами за шкалою схильні брати на себе відповідальність за колектив, критично його оцінювати, для них характерна емоційна стриманість, обережність, делікатність та уважність до оточуючих, натомість досліджуваним з низькими балами – навпаки.

Шкала «Абстрактні або конкретні типи понять, якими оперують досліджувані» з'ясовує здатність цілісно бачити проблему та виділяти найбільш суттєве, або мислення конкретними поняттями, що пов'язано з безпосередньою афективною реакцією і легкістю виділяти прості конкретні ознаки. Можна виокремити також змішаний тип. При валідизації встановлено, що досліджувані, які оперують конкретними понятійними категоріями, легше дотримуються правил, мають чіткі життєві цілі. Досліджувані, які оперують абстрактними понятійними категоріями, ініціативні, але мають низьку дисциплінарну відповідальність.

Шкала «Домінування когнітивного або емоційного компонента» досліджує домінування розсудливості, розуміння, або перевагу безпосередніх емоційних реакцій на добре чи зле. При валідизації встановлено, що у першому випадку досліджувані прагнуть до спілкування з обмеженим колом людей, вважають саморозвиток важливим життєвим пріоритетом. Досліджувані емоційного типу доброзичливі, терпимі, обов'язкові, відкриті. Рівномірна присутність обох компонентів характеризує досліджуваних як достатньо обов'язкових, орієнтованих на соціальне схвалення, але

водночас досить автономних. Про розвиток вольового компонента висновок зроблено на основі інших шкал.

Шкала «*Розвиток системи моральних уявлень щодо правди*» досліджує актуальність цінностей групи Чесність (позитивні: щирість, правдивість, чесність; негативні: лицемірство та обман). При валідизації встановлено, що досліджувані з розвиненими моральними уявленнями про чесність є емоційно стриманими, сором'язливими, делікатними у стосунках з іншими, мають високу соціальну автономність. З нерозвиненими – є більш рішучими, активними, поступливими, готові до ризику, здатні до самостійних та неординарних рішень, їм властиве почуття власної незначущості.

Шкала «*Пріоритет допомоги або доброти*» досліджує актуальність цінностей групи Допомога (допомога, толерантність та дружба, засудження лінощів та жадібності) або Доброта (доброта, щедрість, засудження егоїзму). При валідизації встановлено, що з пріоритетом Допомоги пов'язаний розвиток вольових якостей і особистісної відповідальності. З пріоритетом Доброти пов'язане більш емоційне співчуття, ніж конкретні дії, схильність брати на себе відповідальність за інших людей, готовність ігнорувати власні потреби, колективізм.

На основі чотирьох запропонованих шкал (за сумою балів) розрізняємо 5 **рівнів розвитку моральної свідомості**: нерозвинений (0), слабкий (1), середній (2), високий (3) та дуже високий (4). На рисунку 2.1 подано розподіл вибірки з 334 учнів за рівнем розвитку моральної свідомості.

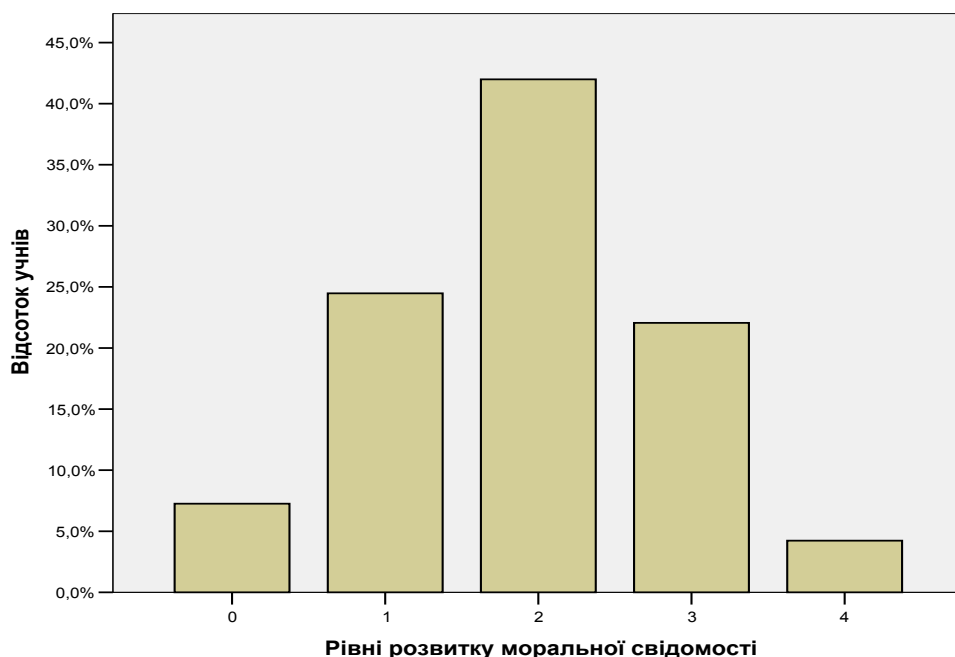

Рис. 2.1. Рівні розвитку моральної свідомості.

Нерозвинену моральну свідомість (7,3% досліджуваних) характеризує: відсутність уваги до оточуючих, відсутність морального вибору, пасивність, низька мотивація, дуже погане виконання завдань. Валідизація виявила у них жорсткість; схильність до авантюризму, вплив на їхню поведінку почуттів і обставин.

Слабкий рівень розвитку моральної свідомості (24,4% досліджуваних) характеризує: несформованість особистої позиції, з'являється намагання пояснювати якості, але вони погано усвідомлені; не пережиті, невираженість ані соціальної, ані особистої системи цінностей. Досліджувані цього рівня дуже рідко обирають морально правильні рішення. Валідизація виявила у них відсутність інтересу пізнання до навколишнього світу, пріоритет відпочинку.

Середній рівень розвитку моральної свідомості (42% досліджуваних) характеризує зазвичай досить слабка сформованість моральних переконань, недостатня активність у своїй особистій позиції, егоїстичність, пріоритет соціальної системи цінностей; моральний вибір здійснюється у половині проблемних ситуацій. Дехто може мати досить добре розвинені переконання, проте зовсім не здійснює моральний вибір. Валідизація виявила у них низьку нормативність поведінки.

Високий рівень моральної свідомості (22,1% досліджуваних) характеризує: активність особистої позиції, здатність до широких моральних узагальнень, пріоритет особистої системи цінностей; більше 50% пояснень відповідають рівню переконань (цінності усвідомлюються, пережиті); здійснення моральних виборів у більшості проблемних ситуацій. Валідизація виявила у них пріоритет родинно-побутових цінностей.

Дуже високий рівень розвитку моральної свідомості (4,2% досліджуваних) характеризує: високий рівень розвитку всіх її компонентів, розвиненість моральних переконань, висока продуктивність, ініціативність, здатність відокремлювати поведінку людини від її особистості, здійснення моральних виборів майже у всіх проблемних ситуаціях. Валідизація виявила у них добросовісність, зацікавленість міжособистісними стосунками, створенням родини.

Дана методична база і лягла в основу експериментального дослідження особливостей моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці.

У третьому розділі – **«Експериментальне дослідження становлення моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці»** – викладено результати дослідження особливостей становлення моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці з урахуванням гендерного та культурного аспектів.

Досліджувані підліткового віку характеризуються в основному середнім (42%) та слабким (25%) рівнями розвитку моральної свідомості. Інші підлітки знаходяться на високому (18%) рівні розвитку, мають нерозвинену моральну свідомість (10%) та дуже високий рівень розвитку (5%). На основі отриманих експериментальних даних можна стверджувати, що особливостями моральної свідомості у підлітковому віці є те, що у

41% досліджуваних домінує оперування конкретними поняттями, їм легше дається опис конкретних виявів, ніж абстрактних понять, вони схильні до конкретної, дисциплінарної відповідальності. Значущими є якості, які регулюють взаємини у колективі однолітків: співчуття, розуміння, відданість, товарицькість, рішучість. Для них характерна зосередженість на собі, вони часто нехтують моральними правилами на користь стосунків у колективі. У підлітків ще відсутня стала власна система цінностей, вони схильні засуджувати особистість загалом, а не за її конкретними вчинками. Для більшості підлітків неактуальними є цінності групи Чесність, а також такі якості як: справедливість, ввічливість, працьовитість. Якщо ж такі цінності є актуальними для підлітків, то вони сприяють їх моральному вибору у проблемних ситуаціях, оскільки пов'язані з розвитком вольових якостей. Встановлено, що чим більше підліток незалежний від колективу однолітків, дотримується власних переконань, тим частіше він обирає морально правильне рішення у проблемних ситуаціях, хоча моральні переконання ще поодинокі й мало визначають оцінку життєвих ситуацій у моральному аспекті. Узагальнення матеріалу, отриманого за різними шкалами, дає підстави стверджувати, що у підлітків найбільш розвиненим є емоційний компонент моральної свідомості, дещо менше – вольовий, а найменш – когнітивний компонент.

Дівчата-підлітки випереджають за рівнем розвитку моральної свідомості хлопців-підлітків. У дівчат раніше, ніж у хлопців, відбувається перехід моральних цінностей на рівень переконань. У них раніше формується особиста позиція, розвивається здатність узагальнювати поведінку однолітків, виділяючи в ній окремі риси. У дівчат краще, ніж у однолітків хлопців, розвинена когнітивна сфера. А це означає, що вони частіше пояснюють моральні якості, намагаються їх усвідомити, що пов'язано з більшою їх інтровертованістю, заглибленістю у свій внутрішній світ. Загалом, саме для дівчат характерною є актуальність цінностей групи Чесність, вони більш нетерпимі до егоїзму та лицемірства.

Хлопці-підлітки схильні оцінювати особистість іншої людини загалом як добру чи злу, вони менш соціально зрілі у порівнянні з дівчатами і ще не пов'язують моральні цінності у систему. За багатьма шкалами їх можна охарактеризувати як активних, авантюристичних, схильних до ризику.

Українські і польські підлітки за несформованістю особистої позиції перебувають на одному рівні розвитку. Водночас результати дослідження засвідчили, що підлітки-українці більш інтегровані, включені у колектив своїх однолітків і більш залежні від їх думки. Це виявляється у тому, що вони частіше обирають соціальні цінності. Українські підлітки частіше оперують абстрактними поняттями. Особливість польських підлітків полягає у кращому розвитку вольових якостей. Вони частіше оперують конкретними поняттями, виражають безпосередню емоційну реакцію, більш схильні до виконання конкретних доручень. У польських підлітків краще розвинені

цінності групи Чесність, вони більш соціально незалежні, а тому частіше обирають моральне у проблемних ситуаціях. Польські підлітки випереджають українських у розвитку моральних переконань. Обом групам підлітків властива потреба у розумінні, співчутті, визнанні (афіліативна потреба).

Досліджувані юнацького віку переважно (41%) перебувають на середньому рівні розвитку моральної свідомості, на високому - 27%, на слабкому знаходиться – 24%, на нерозвиненому та дуже високому – по 4% відповідно. Особливостями розвитку їх моральної свідомості є: розвиток особистої моральної позиції, інтерес до навколишнього світу та відхід від зосередженості на собі, висока ініціативність, розвиток переконань. У цьому віці з'являється тенденція об'єднувати моральні цінності в єдину систему. Більшість юнаків та юнок здатні до розуміння сутності морального явища, вони намагаються знаходити його конкретні прояви у власному повсякденному житті, можуть вільно оперувати абстрактними поняттями, їх система цінностей достатньо розвинена. За нашими даними, моральна свідомість юнаків стає більш автономною, про що свідчать такі її особливості, як: достатньо низький відсоток понять соціальної системи цінностей, домінування когнітивного компонента, розвинена система цінностей довкола уявлень про правду. Досліджувані юнацького віку у проблемній ситуації зазвичай не обирають морально правильного рішення. Пояснюємо це тим, що їх переконанням властива слабка дієвість, тобто існує розбіжність між сформованістю та дієвістю моральних переконань, а також пріоритетом Доброти, оскільки цінності цієї групи передбачають більш високу відповідальність за інших, ніж за себе. Це сприяє тому, що більший пріоритет надається очікуванням колективу, ніж власному переконанню, або ж актуальним є прагнення отримати схвалення з боку інших. Крім того, рідкість моральних виборів досліджуваних юнацького віку ми схильні пояснювати їх релятивізмом. Найбільш розвинений у ранньому юнацькому віці когнітивний компонент моральної свідомості, дещо менше – емоційний і найменш розвинений вольовий компонент.

Дівчата юнацького віку випереджають юнаків за рівнем усвідомлення моральних цінностей, розвитком переконань та їх дієвістю, за розвитком особистої позиції, ініціативністю. Юнки частіше звертають увагу на поведінку інших, намагаються їх зрозуміти. Вони мають розвинені цінності групи Чесність, що дозволяє їм бути автономними у судженнях і незалежними у своїх переконаннях від думки оточення. Вони частіше здійснюють саме моральну оцінку, а не оцінку почуттів чи думок оточуючих, намагаються створити власну систему моральної оцінки. З іншого боку, у дівчат частіше має місце конкретне мислення, значну силу має емоційна сфера. Вони частіше, ніж юнаки, включені у життя колективу і тому більше намагаються бути у гармонії з ним.

Для *хлопців юнацького віку* характерним є домінування когнітивного компонента, оперування абстрактним типом понять, вони частіше за дівчат заглиблені

у свої роздуми. Юнаки менш прагматичні у порівнянні з юнками. Поведінка юнаків регулюється не зовнішньо заданими правилами, а власною думкою, їхніми цінностями, вподобаннями. Загалом, юнаки та юнки спрямовані на добро, не терплять егоїзму. Вони часто виявляють високу відповідальність за інших і можуть поступатись своїми інтересами на їх користь.

Українські і польські досліджувані юнацького віку не мають значущих відмінностей за більшістю шкал. Однак культурні відмінності спричиняють помітний вплив на: особливості ціннісної сфери, розвиток переконань, моральну поведінку. Особливість ціннісної сфери українських досліджуваних юнацького віку у тому, що для них велике значення мають взаємини з оточуючими, схильність поступатись на їх користь своїми власними інтересами. Особливість ціннісної сфери юнаків-поляків у тому, що цінності взаємин не є для них пріоритетними, вони менш, ніж українці потребують, щоб їх розуміли та приймали, у них більшою мірою розвинені вольові якості, вони краще усвідомлюють моральні цінності та частіше обирають морально правильні рішення у більшості запропонованих проблемних ситуацій.

Відмінності у розвитку моральної свідомості в *українських і польських досліджуваних* зумовлені передусім особливостями їх менталітету. Особливий вплив на польський менталітет має високий рівень релігійності суспільства, що сприяє поглибленню уваги до питань моральності в особистому житті. Має значення і те, що ця релігійність католицького типу, яка особливо формує персоналістичний підхід у культурі, що виявляється домінуванням у моральній свідомості особистого над колективним. В українській культурі проявляються впливи світогляду, який вимагає підпорядкування суспільним вимогам і домінування колективного над індивідуальним, що зумовлено історичними обставинами. Проте, як свідчать результати дослідження, культурні особливості не позначаються на розвитку когнітивного компонента моральної свідомості.

Одержані результати дозволили сформулювати загальні висновки щодо особливостей становлення моральної свідомості підлітків та юнаків.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне обґрунтування та результати емпіричного дослідження проблеми розвитку моральної свідомості у підлітковому та ранньому юнацькому віці, що виявилось у створенні на основі чотирьох адаптованих методик діагностичного інструментарію визначення рівнів моральної свідомості, виявленні особливостей розвитку моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці, гендерних особливостей та впливу культурного середовища на її становлення.

1. Зміст моральної свідомості складають: моральні уявлення, звичаї і традиції, цінності і норми, моральні знання, моральні переконання, ідеали, вчинки. Рушійними

силами моральної свідомості є розум, емоції і почуття, воля, що зумовлюють розвиток її компонентів (когнітивного, емоційного та вольового).

2. Особливостями розвитку моральної свідомості у підлітковому віці є: розвиток переконань, хоча вони ще поодинокі і мало визначають оцінку життєвих ситуацій у моральному аспекті; більш значущими є якості, які регулюють взаємини у колективі однолітків. Для моральної свідомості підлітків характерна зосередженість на собі та відсутність особистої позиції стосовно «доброго» і «злого». У них ще не сформована внутрішня система цінностей, вони схильні засуджувати особистість загалом, а не її конкретні вчинки. У підлітків найбільш розвиненим є емоційний компонент моральної свідомості, дещо менше – вольовий і найменш розвинений когнітивний компонент.

3. У дівчат-підлітків раніше, ніж у хлопців, розвивається вольовий компонент моральної свідомості, здатність до особистої позиції, проявляється інтерес до оточення. Дівчата цього віку більш інтегровані у соціальні стосунки, ніж хлопці, що сприяє більш ранньому становленню у них моральних переконань. Хлопці-підлітки більш відсторонені від колективу однолітків, ніж дівчата, вони менш соціально зрілі.

4. З переходом до юнацького віку відбуваються якісні зміни у моральній свідомості, зокрема, вона перестає регулюватись зовнішньо заданими правилами, стає автономною, регулюється переконаннями. Проте моральна свідомість із переходом до юнацького віку не стає більш дієвою. Лише у відносно невеликого відсотка юнаків (31% у порівнянні з 22,1% підлітків) зростає добросовісність, усвідомлюється необхідність дотримання соціальних норм. Саме ці характеристики фактора «Низька або висока нормативність поведінки» корелюють із високим та дуже високим рівнем розвитку моральної свідомості. Перехід до юнацького віку відзначається зростанням інтересу до навколишнього світу, намаганням зрозуміти інших, формуванням особистого ставлення, а також меншою, ніж у підлітків, залежністю від почуттів. Найбільш розвинений у юнаків когнітивний компонент моральної свідомості, дещо менше – емоційний і найменше – вольовий компонент.

5. Дівчата юнацького віку частіше за хлопців демонструють високі показники за шкалою «Активна моральна позиція». Вони випереджають юнаків і за розвитком моральних переконань. Для більшої кількості дівчат, ніж хлопців, соціальні цінності залишаються актуальними. Дівчата повільніше засвоюють та застосовують у своїх оцінках абстрактні норми, тоді як у хлопців дещо уповільнена здатність поєднувати поняття в єдину систему. У юнок раніше виявляється актуальність цінностей групи Чесність, ніж у юнаків.

6. Встановлено вплив культурного середовища на засвоєння моральних цінностей, за якими стоять певні ментальні особливості. На моральну свідомість досліджуваних-поляків очевидний вплив має менталітет, пронизаний католицькою засадою персоналізму, мають місце переваги індивідуального над колективним. Натомість на моральну свідомість українців впливає менталітет, для якого характерною є перевага

колективного над індивідуальним, тому вони часто готові відійти від моральних принципів для «суспільної користі». В українців більш уповільнений розвиток вольового компонента моральної свідомості. Становлення моральних переконань у польських досліджуваних відбувається у підлітковому віці, тоді як пік розвитку моральних переконань українських досліджуваних припадає на момент переходу до юнацького віку. Українцям властива більша значущість соціальних відносин, ніж досліджуваним-полякам. У польських юнаків менш виражена потреба в афіліації, вони швидше стають більш емоційно незалежними, дисциплінованими. У них раніше відбувається становлення суто моральної оцінки, пов'язаної з певною терпимістю до особистості іншого. Основна особливість польських досліджуваних полягає у труднощах здійснення широких узагальнень, вони частіше здійснюють оцінку інших людей за конкретними ознаками. Зовнішньо задані правила на них справляють більший вплив, ніж на українських досліджуваних. Для українців властиве намагання застосовувати абстрактні моральні уявлення, самостверджуватись. Водночас для обох культурних груп досліджуваних характерним є домінування розвитку когнітивного компонента моральної свідомості в юнацькому віці. В обох культурних групах досліджуваних цього віку спостерігається актуальність цінностей групи Чесність.

Проведене дослідження психологічних особливостей розвитку моральної свідомості у підлітковому та ранньому юнацькому віці не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. Подальша їх розробка вбачається нами в: створенні методик дослідження моральної свідомості, завдяки яким можливо буде більш детально дослідити вплив культурного середовища на становлення моральної свідомості; дослідженні проблеми релятивізму моральних цінностей; з'ясуванні чинників зниження дієвості моральної свідомості з переходом від підліткового до юнацького віку.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Пенські В.М. Теоретичні засади дослідження моральної свідомості в підлітковому та юнацькому віці / В.М. Пенські // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. – К.: 2006. – Вип. № 11 (35). – С.100-105.
2. Пенські В.М. Релігійна та моральна свідомість як провідні чинники профілактики Сніду (На досвіді Польщі) / В.М. Пенські // Проблеми освіти: наук.-метод. зб. / Кол. авт. – К.: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, 2006. – Вип. 48. – С.16-20.
3. Пенські В.М. Статеві особливості становлення моральної свідомості в підлітковому та юнацькому віці / В.М. Пенські // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка – К.: Логос, 2006. – Т.7. – Вип. 9. – С.302-308.
4. Пенські В.М. Вікові особливості становлення моральної свідомості

в підлітковому та юнацькому віці / В.М. Пенські // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д.Максименка – К.: Логос, 2007. – Т.7. – Вип. 10. – С.304-310.

5. Пенські В.М. Моральна свідомість у структурі духовності особистості / В.М. Пенські // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д.Максименка – К.: Гнозис, – 2007. – Т.9. Част. 6. – С.315-321.

6. Пенські В.М. Зміст моральної свідомості: уявлення про чесність, доброту, особисті чи соціальні цінності / В.М. Пенські // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д.Максименка – К.: Гнозис, 2009. – Т.11. Част. 3. – С.326-335.

7. Пенські В.М. Особливості змін моральної свідомості учнів з переходом до юнацького віку: гендерний та культурний аспекти / В.М. Пенські // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д.Максименка – К.: Логос, 2009. – Т.7. – Вип. 20. – С.90-93.

8. Пенські В.М. Становлення моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці (на матеріалах крос-культурного дослідження) / В.М. Пенські // Матеріали Першого Міжнар. наук. форуму присвяч. пам'яті д-ра психол. наук, проф. Н.Л.Коломінського [“Коломінські читання”], (Київ, 28 березня 2007 р.) / редкол.: М.Ф.Головатий та ін. – К.: МАУП, 2007. – С. 240-246.

9. Пенські В.М. Моральна свідомість у підлітковому та юнацькому віці (на матеріалі крос-культурного дослідження) / В.М. Пенські // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції. Збірник матеріалів X Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 16-18 травня 2007 р.; У 6-ти т. / редкол.: І.І.Тимошенко (відп.ред.) та ін. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2007. – Т.4. – С.198-200.

АНОТАЦІЇ

Пенські В.М. Психологічні особливості становлення моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці (на матеріалах крос-культурного дослідження).
– Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2009.

Дисертація присвячена вивченню особливостей становлення моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці з врахуванням гендерних та культурних особливостей. Розглянуто теоретичні засади дослідження проблеми моральної свідомості особистості та з'ясовано основні теоретичні положення про особливості моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці. Для дослідження становлення

моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці розроблено методичну базу на основі об'єктивно існуючих показників. Виявлено шкали для дослідження рівнів та специфіки моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці, доведено їх надійність і валідність. Визначено рівні моральної свідомості (нерозвинений, слабкий, середній, високий і дуже високий) та надано їм психологічну характеристику. Виявлено особливості становлення моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці з врахуванням її гендерного і культурного аспектів.

Ключові слова: моральна свідомість, зміст, компоненти, рушійні сили моральної свідомості, культурне середовище, гендерні особливості, підлітковий вік, юнацький вік, валідизація.

Пэнски В.М. Психологические особенности становления морального сознания в подростковом и юношеском возрасте (на материалах кросс-культурного исследования). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2009.

Диссертация посвящена исследованию особенностей становления морального сознания в подростковом и юношеском возрасте с учетом гендерных и культурных особенностей.

В работе представлено философское понимание морального сознания и его влияние на изучение данного феномена в психологии. В рамках психологической литературы уточнено содержание морального сознания, которое составляют: моральные представления, обычаи и традиции, ценности и нормы. Выведено, что содержание морального сознания выражается в моральных знаниях, убеждениях, идеалах, поступках. Движущие силы морального сознания ум, эмоции и чувства, воля обуславливают развитие его компонентов (когнитивного, эмоционального, волевого).

Разработана методика исследования морального сознания в подростковом и юношеском возрасте. Описаны избранные и модифицированные отдельные методики, на основании ответов исследуемых определены показатели его развития. С помощью факторного анализа полученных данных сформированы шкалы для исследования особенностей, содержания и уровней развития морального сознания. На исследование особенностей морального сознания направлены шкалы: «Активная моральная позиция», «Развитие убеждений», «Собственная система ценностей», «Абстрактный или конкретные типы понятий, которыми оперируют исследуемые», «Доминирование когнитивного или эмоционального компонента». На исследование содержания морального сознания направлены шкалы: «Личная или социальная система моральных ценностей», «Развитие системы моральных представлений вокруг правды», «Приоритет помощи или доброты». На основании шкал: «Активная

моральная позиция», «Развитие убеждений», «Представление о моральном решении проблемной ситуации», «Личная или социальная система моральных ценностей» создана модель исследования уровней развития морального сознания (неразвитый, слабый, средний, высокий, очень высокий).

Установлены особенности развития морального сознания в подростковом и юношеском возрасте. Определено влияние гендерных и культурных особенностей на становление морального сознания в этом возрасте. Подростков можно характеризовать, как эмоционально зависимых от отношения и оценок окружающих, их чувства еще незрелые, что проявляются в непосредственных эмоциональных реакциях на действия окружающих. Для морального сознания подростков характерна сосредоточенность на себе и отсутствие личностной позиции в отношении к доброму и плохому. У них еще не сформирована внутренняя система ценностей, они склонны осуждать личность в целом, а не ее конкретные поступки. Обобщение полученного материала дает основания утверждать, что у подростков наиболее развит эмоциональный компонент, меньше – волевой и наименее развит когнитивный компонент морального сознания. С переходом к юношескому возрасту отмечается качественное развитие когнитивного, эмоционального и волевого компонентов морального сознания. Развитие когнитивного компонента состоит в том, что моральные нормы становятся более понятными и прочувствованными, формируются моральные убеждения. Имеет место качественная трансформация эмоционального компонента. У юношей более развит эмоциональный компонент, им свойственно понимающее отношение, сопереживание или сочувствие по отношению к другим людям. Юношеский возраст характеризуется развитием волевого компонента, что проявляется в меньшей зависимости от внешне заданных правил. Юноши начинают руководиться внутренними убеждениями, хотя не всегда они морально правильны, у них наиболее развит когнитивный компонент, меньше – эмоциональный и наименее развит волевой компонент морального сознания.

Установлено, что и в подростковом и в юношеском возрасте девушки опережают парней по уровню развития морального сознания. Особенностью развития морального сознания девушек является развитие их убеждений благодаря активному вовлечению во взаимоотношения с окружающими. Особенностью его развития у парней является стремление обобщать моральные понятия и применять их в повседневной жизни.

Выявлено влияние культурной среды на особенности развития морального сознания. На его развитие у польских исследуемых большое влияние оказывает персоналистический подход в их культурной среде, что проявляется в доминировании личного над коллективным. На моральное сознание украинских исследуемых влияет мировоззрение, которое предполагает подчинение общественным требованиям и доминирование коллективного над индивидуальным. Для испытуемых обеих культур характерным является доминирование развития когнитивного

компонента морального сознания в юношеском возрасте, а также актуальность группы Честность. Учитывая результаты исследования, сформулированы пути актуализации процесса развития морального сознания в подростковом и юношеском возрасте.

Ключевые слова: моральное сознание, содержание, компоненты, движущие силы морального сознания, культурная среда, гендерные особенности, подростковый возраст, юношеский возраст, валидизация.

Peski V.M. The psychological features of becoming of moral consciousness in juvenile and youth age (on materials of kros-cultural research). Manuscript.

Dissertation on the receipt of scientific degree of candidate of psychological sciences to speciality 19.00.07 - pedagogical and age-old psychology. - the National pedagogical university by M.P. Dragomanova, Kyiv, 2009.

Dissertation is devoted the study of features of becoming of moral consciousness in juvenile and youth age taking into account gender and cultural features. Theoretical principles in researching of a personality's problem of moral consciousness are considered and substantive theoretical provisions are found out about the features of moral consciousness in juvenile and youth age. For research of becoming of moral consciousness in juvenile and youth age the methodical base is developed on the basis of objectively existent indexes. It was found out scales for research of levels and specific of moral consciousness in juvenile and youth age, their reliability is well-proven and validization. Certainly levels of moral consciousness (undeveloped, weak, middle, high and ever-higher) and psychological description is given them. Found out the features of becoming of moral consciousness in juvenile and youth age taking into account its gender and cultural aspects.

Keywords: moral consciousness, maintenance, components, motive forces of moral consciousness, cultural environment, gender features, teens, youth age, validization.